

Opponensi vélemény Fazekas István
A Magyar (Udvari) Kancellária és hivatalnokai 1527 és 1691 között
című disszertációjáról

Fazekas István disszertációja 1527-től 1690. évi átszervezéséig tárgyalja egyfelől a Kancellária hivataltörténetét, másfelől pedig a Kancellária apparátusának társadalomtörténetét. A sajátos forrásadottságok miatt nem a Kancellária levéltára alkotja a disszertáció fő forrásbázisát, hanem a szerző teljeskörű adatgyűjtést végzett a hivatalnokokra nézve a bécsi központi levéltárakban, a magyar családi levéltárakban, valamint a magyarországi központi kormánysszervek irataiban. Disszertációja tehát az elsősorban a hivatali munka bemutatását, a Kancellária és más intézmények viszonyát felölelő hagyományos intézménytörténetet ötvözi az életrajzi adattárban összegzett hivatalnoki pályafutásoknak a források által megengedett szinten elvégzett prozopográfiai elemzésével. A makro-szemléletű fejezeteket hatásosan ellenpontoszza három esettanulmány az 1558., 1610. és 1673. évből.

A dolgozat fő eredményei ennek megfelelően részint a hivataltörténet pólusán csoportosulnak (a kancellári tisztségre vonatkozóan, a kancellár saját bírói hatóságát vagy a Kancellárián keresztül intézett diplomáciai ügyeket illetően), részint a prozopográfiai megközelítésből, a 172 vizsgált személy pályájának csoportszintű elemzéséből adódnak (a szekularizáció folyamatának részletei, a főpap kancellárok családjának társadalmi felemelkedése, a titkárok jelentős részének személynökké válása és a vizsgált csoport túlnyomó többségét képező, nagy fluktuációt mutató jegyzők körében a városi polgári származásúak hangsúlyos jelenléte a 16. század első felében és a nemesekkel szemben háttérbe szorulása később, illetve hogy elsősorban a kamarai állások felé léptek tovább – értve ezalatt főleg azt, hogy az egyéb hivatalok felé nem vezetett innen tovább út). Az esettanulmányok mikrotörténelmi szemlélete is jól azonosítható hozadékokkal jár: bármilyen fontos is legyen a kancellária, az ügyek nem a hivatalban dőlnek el, hanem a Habsburg-udvar erőforrásainak függvényében.

Egy-egy hivatal történetét saját iratanyaga alapján szokás megírni. Ez a disszertáció azonban nem ilyen munka tehát. Az a tény, hogy az 1690 előtti időszakból a Kancellária levéltára csak töredékesen maradt ránk, egyfelől megmagyarázza azt, hogy míg a legfontosabb díktatóriumok közül a Helytartótanács Ember Győző személyében már 1940-ben megtalálta monográfiáját, a Kamaráról pedig (amely Fazekas István szerint is „a kora újkori magyar állam legnagyobb és legfontosabb kormánysszervejének számított” 158–159.)

Fallenbüchl Zoltán adott ki igen adatgazdag elemzéseket és Nagy István egy monográfiát, éppen a Kancellária jelentett fájó hiányt a kora újkori hivataltörténet talán régimódi, ám megkerülhetetlenül fontos területén. A jelzett forrásadottságok másfelől magyarázatot adnak arra, miért csak Fazekas István tudta megírni ezt az értekezést, hosszú évek munkájával, elképesztő szorgalommal gyűjtve ki a különféle bécsi levéltárak anyagából (főleg a *Hoffinanz Ungarn* és az *Ungarische Akten* állagaiból) a Kancellária tisztviselőire vonatkozó adatok sokaságát. Nem tudom, akad-e rajta kívül még valaki a magyar történettudományban, aki ilyen mélységű forrásismerettel rendelkezne a bécsi levéltárakban.

Az első fejezet birodalmi szintű kormányzattörténeti áttekintése rendkívül hasznos a korszak minden kutatója számára, és feltehetően az egyetemi szigorlati irodalomjegyzékeknek is sztenderd darabja lesz.

A disszertáció második fejezete arról tanúskodik, hogy valóban nem lehetséges az összegyűjthető adatokból sűrű szövésű intézménytörténeti narratívát írni – ezért mindenképpen helyes döntés volt Fazekas István részéről az, hogy a munka hangsúlyát a kollektív életrajzi elemzésre helyezte: a 112 oldal összterjedelmű hivataltörténettel 217 oldal társadalomtörténet állítható szembe az adattárat is beleértve, míg a mikrotörténelmi megközelítésre 14 oldal terjedelem jutott, a forrásközlés pedig szintúgy 14 oldal hosszú.

A 3. és 4. fejezetben tehát elmerülünk a hivataltörténet részleteiben: irattípusok, formuláskönyvek, pecsétek és taxák, a Kancelláriának a központi hivatalokkal és magyar szervekkel való érintkezése kerül ismertetésre, de az intézménytörténet mellett elkötelezettnek nem mondható olvasó legnagyobb öröme még itt is jelentős társadalomtörténeti következtetés levonására nyílik lehetőség: 1609-től a felségsértés büntetése alól adott kegyelmet kérők beadványához már nem kétféle, hanem négyféle taxát kellett fizetni: az országbárókkal szembeállított többi nemes csoportját ekkor három részre bontották (1. mágnások, 2. birtokos nemesek, 3. armalista és kurialista nemesek) – világos jelül az előrehaladó társadalmi rétegződésnek. (70.) Azaz a jó hivataltörténet sohasem pusztán intézménytörténet.

Ami a Kancelláriának az egyéb szervekhez való viszonyát illeti, a rendelkezésre álló források e tekintetben, úgy tűnik, inkább általános benyomások rögzítésére, sem mint részletes kép megalkotására alkalmasak. A Kancelláriának az udvari hivatalokhoz fűződő kapcsolata, ennek hosszú távú alakulása mégis éles fényben képes láttatni a magyar elit érdekérvényesítő képességét (és ennek korlátait) – általánosabban fogalmazva: Magyarország kormányzati önállóságát. E téren akad olyan következtetés a disszerensnek, amely vitatható. Abból a tényből, hogy „a török ügyekben illetékes Haditanács a Magyar Kancellária

közbejöttével rója meg Lippay esztergomi érseket, hogy engdély nélkül küldött a budai pasához követet”, nemcsak arra lehet következtetni, hogy „önálló lépésekre ezen a téren nem nyílt lehetőség” (86.), hanem arra is lehetett volna a hangsúlyt helyezni, hogy a követküldés ténylegesen megtörtént.

Fontos megállapítás, hogy a Magyar Tanács a Kancellária 1690. évi átszervezését követően ennek tanácsában élt tovább. (92.) A kancelláriai ügyintézés kiválóan példázó három esettanulmány pedig többet ad az olvasónak, hozzá a hivatalok világát közelebb hozza a megelőző, az egyes ügýtípusokat taxatív felsoroló és példákkal bőségesen illusztráló résznél. Ahogy Fazekas István írja, a disszertáció keretei e három eset teljes rekonstrukcióját nem engedik meg – ami a jövőre nézve nyitva hagyja a mikrotörténelmi feldolgozás lehetőségét.

Az 5. fejezet a Magyar Kancellária hivatalnokainak bemutatása a kollektív biográfia megközelítésmódját alkalmazva, és a társadalom- és a hivataltörténet határterületén pontos elemzések, kiváló leírások születnek. Birodalmi perspektívában anakronizmusnak látszik, hogy a magyar kancellár 1732-ig egyházi személy volt (két megszakítást, az 1540 és 1542, illetve az 1706 és 1723 közötti időszakot leszámítva). Fazekas István rámutat arra, hogy ez a tény illeszkedik abba az általános trendbe, hogy a 16. századi magyar helytartók, kancellárok, kamaraelnökök döntő többsége a főpapság soraiból került ki, amely tendencia mögött az anyagi források hiányát véli döntő tényezőnek: a főpapok egyházi jövedelmeiből éltek – másrészt őket a Habsburgok könnyebben tudták „kezelni” is, mint a főurakat.

Az egyes hivatalokat betöltő személyek pályájának prozopografikus elemzéséből kirajzolódó tipikus pályáívek maradnak a leginkább emlékezetesek – miközben a hangsúly egyelőre hivataltörténeti marad. A kancellárokról megtudjuk, hogy „működésük alapjait az uralkodóhoz fűződő bizalmi viszony képezte” (137.), így az esztergomi érseki cím megszerzéséhez is a kancellári hivatal betöltésén keresztül vezetett a legszélesebb út. Másfelől viszont a kancellár fontos közvetítő szerepet játszott az uralkodó és a rendek között, amire azáltal nyílt lehetősége, hogy előterjesztőként nagy befolyása volt a döntéshozatalra.

Az alkancellárok, kancellárhelyettesek és a Kancelláriát ténylegesen irányító titkárok hivatalának története és az ezeket betöltő hivatalnokok csoportjának társadalomtörténete szerves egészé ötvöződik. A magam részéről különösen hasznosnak vélem az egy-egy tisztséget elnyert jelölt mellett a többi, sikertelen jelölt számbavételét, az elemzésbe történő bevonását, ahogy ez a kancelláriai titkárokról szóló fejezetben történik. A titkárok csoportja egyébiránt méretei alapján alkalmasabb a csoportszintű elemzésre a magasabb polcot betöltőkhöz képest. Itt a következő generáció pályafutása is a vizsgálat látószögébe kerül.

Általában véve ez a rész a disszertáció egyik csúcspontjának tekinthető. A 16. században gyakori egyetemi tanulmányok eltűnését a 17. századi titkárok életrajzából magyarázhatjuk a humanista műveltség háttérbe szorulásával is, de azzal is, hogy a magyarországi középiskolák (és – tegyük hozzá – a bécsi felsőoktatási intézmények) már biztosítani tudták a hivatalviseléshez szükséges tudást. A 11 világi kancellári titkárból nyolc családját két generáción belül a főnemességbe emelte, ami jól mutatja a hivatalviselésnek mint a társadalmi felemelkedés csatornájának a jelentőségét.

A pecsétőrök–regisztrátorok, illetve a végig magánalkalmazottnak számító jegyzők és írnokok csoportja is hasonlóan részletes elemzésre kerül. Itt a Dvornikovich testvérek levelezése vagy Somogyi Ferenc élettörténete kínál különösen kedvező forráslehetőségeket, és Korompay Péter említett diáriuma is kiaknázható lenne később. Fontos megállapítás a Kancellária hivatalviselőinek alsó csoportjára nézve a polgári származásúak (már említett) jelentős súlya a 16. század első felében. A kancelláriai hivatalnokok körében nyilván jelentős patrónus–kliens viszonyok tekintetében a későbbi kutatásokra, sőt a későbbi korokra irányuló kutatásokra nézve is fontos Fazekas István megállapítása, amely a patronázs fontosságát relativizálja, rámutatva az elköteleződés gyakran alkalmi jellegére, illetve nem egyirányú voltára, a patrónusok megtöbbszöröződésére. (194–195.)

Végül a 6. fejezet részletesen tárgyalja a Kancellária 1688–90. évi átszervezését, amely négy tanácsosi poszt létrehozásával kollegiális kormány szervet hozott létre, és a disszertáció tömör összegzéssel zárul. Illetve nem zárul le, hanem folytatódik. A disszertáció eddig sem volt könnyű olvasmány, de a 214. oldalon kezdődő *Függelék* latin nyelvű forrásközléssel, fizetési és alkalmazotti listákkal, valamint 141 oldal terjedelmű életrajzi adattárral igazán próbára teszi olvasóját. Nyilván ez a 16–17. századi *Ki kicsoda?* kézikönyvnek van szánva és nem könnyed nyári olvasmánynak, hiszen arra való, hogy egy helyen felüssék, és egy–egy személyről tájékozódjanak benne. Másrészt viszont – és ez a lényeg – ez a hatalmas anyaggyűjtő munka eredményeként létrejött elképesztően adatgazdag személyes adattár kincsesbánya lesz a 16–17. századdal foglalkozó történészek számára.

Az általános értékelést követően most rátérnék a részletekre. A hosszú szövegben természetesen találhatók elütések, helyesírási, esetenként nyelvhelyességi hibák is, amelyeket a publikációra történő előkészítés során könnyűszerrel ki lehet majd küszöbölni. A magam részéről ezt a munkát a disszertáció egyik példányába bevezetett javításokkal szeretném segíteni. Az ilyen munka egyik potenciálisan neuralgikus pontja a tisztségek nevének magyarítása. Örömmel olvastam az *Obersthofmarschall* magyar változatát „főudvarnagy”-ként, mely – őszintén remélem – idővel kiszorítja a szakirodalomból az ott viszonylag nagy

számban díszelgő marsallokat. Bizonyos terminusok viszont nem igazán sikeres magyarosítási kísérletként jelentkeznek: „döntésszületési tér” (18.) – olvashatjuk, vagy: „elintézés-tervezet” (19.), amelytől már csak egy lépés a távolság Boris Vian „aktátum-tervezet” fogalmáig. További kevésbé szerencsés szóalkotási kísérlet eredménye a „késő ferdinándi és kora mikasai” (77.), a „tiszttségbetöltés” (93.) vagy a „legvitásabb.” (94.) Nem biztos, hogy szerencsés megoldás egy latin terminus magyar szóként való használata: „árestál” (101.) vagy félig történő magyarítása, pl. „supplikáció” a teljesen latin „*supplicatio*” vagy teljesen magyar „szupplikáció” helyett. Néha a vonzatok csengenek furcsán pl. egy falu vagy bárói cím „után” supplikálni, kérelmezni, folyamodni (pl. 270., 273., 274, 328.), illetve egyes magyar szavak is idegenek a nem a 19. század eleji, hanem a 21. század eleji magyar nyelvhez szokott olvasónak: „felbocsátás” (103.), „felvallás” (112.) , de a „felkért” sem azt jelenti, amit elsőre gondolnák: kancellári titkárok esetleg „felkérlik” X birtokait vagy Y állását (278., 282., 296., 305., 312., 343.).

További potenciális problémaforrás a családnevek írásmódja. Különösen a forrásokhoz irígylésre méltó közelségben élő és író kollégákra jellemző az, hogy a forrásokban használt névváltozatot néha egy az egyben emelik át saját szövegükbe. Ezzel pedig nemcsak az a probléma, hogy a családnevek írása a kora újkorban rendkívüli változatosságot követett, hanem – és főleg – az, hogy ez megnehezíti az egy-egy személyre vagy családra vonatkozó adatok összegyűjtését. Ma, amikor például a *Hungaricana* adatbázisa igen komoly segítséget nyújt a társadalomtörténeti kutatáshoz, kulcsszerepe lehet a vezetéknev írásmódjának. Hasznos tehát, ha a történész is alkalmazkodik az esetleg kitapintható szakirodalmi konszenzushoz vagy ennek híján egy-egy kézikönyv írásmódjához. Kicsit furcsa a „Batthyányok” többes számú forma használata (187., 188.). A dolgozatban a 27. oldalon „Georg von Loxan/Lokschan” rögtön két névváltozattal szerepel, ezek közül később az elsőt használja utána a szerző, de a 32. oldalon mégis egy harmadik kerül elő a második mellett: „Georg Lokschan (Logschau)”, majd ugyanezen az oldalon róla szólva a második verzió marad használatban, kivéve a lábjegyzetet, ahol mégis a harmadik névváltozattal utal rá a szerző. Rokesinger Sándor nevének több változatából ez került a címbe, de a szócikkben már többször utal rá Fazekas István a Rokawy névváltozattal (326–327.)

Egy földesúr „alattvalóit” emlegetni (359.) talán nem a legjobb megoldás. Általában kérdésesnek érzem az „állampolgár” fogalom használatát (70.) a vizsgált időszakra nézve. Ha 1917-ben valakit Veress Endre „eretnek”-nek titulált, azt helyesebb egy száz évvel később elkészült disszertációban protestánsnak nevezni ahelyett, hogy átvennénk a forrásmunka szóhasználatát (243.). De az „eretnek” minősítés Fazekas István szövegében akkor is

előbukkan, amikor mögötte nem áll elfogult katolikus szerző. (265.) (Sajnos nem számoltam meg, hogy a szövegben a „protestáns” vagy az „eretnek” szó fordul elő többször.) Aki a Kancellária történetét írja meg, az nyilván Bécsből nézi Magyarország történetét. Mégsem indokolt szerintem Báthory István erdélyi fejedelmet „erdélyi vajdának” titulálni. (39.)

Eőfordulnak kisebb következetlenségek, pontatlanságok. A 31. oldalon Fazekas István visszaül a *Hofkanzlei* titkáira, így a lausitzira és sziléziaira – de ezeket a *Hofkanzlei* tárgyalásakor még nem említette, sőt a felsorolt kilenc tervezett expedíció között sem szerepelt sem lausitzi, sem sziléziai. (21.) Akkor mi is a helyzet ezekkel? Loránth Ferenc a főszöveg szerint 1626. április 22-én végrendelkezett Pozsonyban, és Szokolca város ugyanezen a napon kelt oklevelében már halottként szerepel. Az ide vonatkozó 2447. számú lábjegyzetből azonban kiderül, hogy a pozsonyi végrendelet valójában már 8-án kelt. (300.) Ha 1 tallér 1,5 magyar forintot ér, akkor 21 tallér persze nem 32,5 forinttal egyenértékű. (70., 72.) Az országgyűlésen a *propositio* nem leiratot jelent (103.), hanem királyi előterjesztéseket. A „cseh rendi felkelést” nem az 1619., hanem az 1618. évre kellene datálni. A pozsonyi Szent Márton templomot pedig 1977 előtt nem lehet dómnak (367.), azaz székesegyháznak nevezni. Pilis megye az Anjouk korától nem működött önálló megyeként. (261.) Szegedy Ferenc egri püspökként egyben valóban Heves és Külső-Szolnok főispánja lett (340.), hiszen ez a két vármegye össze volt vonva. Közép-Szolnok említése azonban téves itt, ez a megye a Partiumhoz tartozott, és ekkoriban Fallenbüchl Zoltán szerint Bialis másképpen Olasz Ferenc volt a főispánja. A személynök szerepe az igazságszolgáltatásban valóban „igen jelentős” volt (155.), de nem ezért volt két ítélőmestere, hanem azért, mert a különleges jelenlét (*specialis praesentia*) helytartójának bírói hivatala beolvadt a személyes jelenlét (*personalis praesentia*) helytartójának bírói hivatalába, aki így az előbbi ítélőmesterét is megörökölte.

Nem ritkán lehet találkozni „fejnehéz” disszertációkkal. Ezeken olyan munkákat értek, amelyek hosszúra nyúló első részében a nemzetközi elméleti és módszertani irodalom tekintélyt parancsoló szőnyegbombázása vezeti be a szerző saját kutatása vérszegény gyalogsági támadását: amikor végül a felvetett elméleti–módszertani megfontolásoknak legfeljebb csak töredéke kerül tényleges alkalmazásra. Fazekas István munkája nem ilyen dolgozat. A módszertani–elméleti reflexiót a minimumra szorítja – vagy talán még az alá is. A tárgyalt konkrét kérdések historográfiai vonatkozásaival jól láthatóan tökéletesen tisztában ugyan, de azt sem engedi egy pillanatra sem, hogy a historiográfiai megközelítés vegye át az uralmat a szövege felett. Ezt olyannyira szoros pórázon tartja, hogy amikor arról ír, hogy az udvar hatása alapvető a Kancellária működésére, akkor megelégszik egy rövidke lábjegyzettel a kora újkori udvarra vonatkozó, hatalmasra duzzadt nemzetközi szakirodalom felvillantására

(utalva Norbert Eliasra, az ő elméletének bírálata Jeroen Duindam által, valamint egy Mark Hengerer-műre) – amivel talán éppen hogy csak megkarcolja a téma felszínét. Nyilván valami szemérmességnek tudható be az, hogy Fazekas István 16–17. századi, elsősorban egy csoport társadalomtörténetével foglalkozó dolgozata nem is említi Horn Ildikónak a 16. századi erdélyi elittel foglalkozó nagydoktori disszertációját (*A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában, 1556–1588.* Budapest, 2012.) – tekintve, hogy ő munkahelyi főnöke, egyben tanszékvezetője és intézetigazgatója.

Talán a legkomolyabb negatívumként egy további hiányt lehet megemlíteni – de úgy is lehet fogalmazni, hogy a disszertáció monográfiaként való megjelentetése alkalmával a javításra a legtöbb lehetőséget a nemzetközi összehasonlítás kínálja. Egyelőre ugyanis Fazekas István egy-egy futó említésen túlmenően nem törekszik az összehasonlító perspektíva által kínált megismerési lehetőségek kiaknázására: erre pedig a nemzetközi szakirodalomban a hivatalokra és főleg a hivatalnokokra vonatkozó munkák jó alapot kínálnak.

A Doktori Tanács bírálatra kért fel, de most, visszatekintve magam is úgy látom, hogy inkább laudációt írtam, hiszen az érdemi elismerés mellé csak csekély súlyú bíráló megjegyzéseket állítottam. Ez persze a szerző és a disszertáció ismeretében nem tekinthető sem indokolatlannak, sem igazán meglepőnek. De hogy ennek hatását legalább valamennyire ellensúlyozzam, hadd fejezzem be véleményem ismertetését annak leginkább negatív elemével, amely a disszertáció végére vonatkozik. Ezen persze nem a felhasznált források és irodalom impresszív 46 oldalas jegyzékét értem, hanem azt a tényt, hogy Fazekas István értekezése 1690-nel ér véget, és nem tárgyalja a Kancellária 18. századi történetét, pedig erre a szerzőnek 2014-ben a Századok hasábjain megjelent és azóta széles körben hivatkozott tanulmánya kiterjedt.

Összegzésképpen tehát arról nyilatkozom, hogy Fazekas Istvánnak a Magyar Tudományos Akadémia doktora címének elnyerésére beadott disszertációját egyfelől nyilvános vitára alkalmasnak tartom, másfelől pedig javaslom a Doktori Tanácsnak, hogy ítélje oda számára a nagydoktori címet.

Budapest, 2019. október 4.

(Szijártó István)